

The Formation of Sounds According to Basrian Mu'tazila

Zeynep Şeker^{1,a,*}

¹ Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Kalam, Sakarya/Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 02/07/2023

Accepted: 14/11/2023

Published: 15/12/2023

Pub Date Season: Aralık

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement:

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

This article is produced by an improved and extended version of the paper titled "The Formation of Sounds According to Basrian Mu'tazila," which was presented orally but not published in full text at the "Workshop on Particulate Physical Theories and Methods in Islamic Thought in 11th-13th Centuries". The workshop was organized online on 28/04/2022 by the sub-project group numbered 120K004 of the TÜBİTAK-supported project titled "Physics Theory Models in Islamic Thought Between the Eleventh and Thirteenth Centuries: Method, Theory and Application

ABSTRACT

One of the prevalent inference methods the mutakallimūn uses is *qiyās al-ghaib 'ala al-shahid* (analogy from the visible world to the invisible world). Mu'tazila, who accepts this method as an absolute criterion in the divine attributes, rejects the possibility of difference between shahid and ghaib about the reality of attributes. By rejecting the concept of kalām nafsi adopted by Ahl al-Sunnah, they mention the divine speech in the category of actual attributes and claim that kalāmullāh (God's speech), like human speech, is an accident consisting of words and sounds. Mu'tazila, who defines mutakallim as the agent of kalām, claims that God is also the agent of the word. In this regard, Mu'tazila, who defends the origin of the kalāmullāh and the createdness of the Qur'ān, focuses on the explanation of the nature of the kalām at the beginning of these theological subjects. As an extension of the issue of whether the hikāyah and maḥkī are the same or not, which is the subject of discussion in the context of the possibility of creating something similar to the Qur'ān, Mu'tazila, who disagree on whether kalām (word) is a kind of sound (ṣawt) or not, examine the problem of the nature of the word by expanding it to include sounds. Although they agree that sounds are accidents created by humans through tawlid, they propound different theories about the physical formation of sound and kalām. These theories are differentiated according to discussions about the essential factors for the formation of sounds. Some scholars claim that i'timād generates sounds, and the substrate (maḥall) is enough to form the sounds. In contrast, others claim the necessity of a specific structure (binya), movement (ḥaraka), and air added to the substrate. In this regard, this study will deal with the effect of these factors mentioned above to the formation of the sounds and the physical examples which every group mentioned to prove its opinions rightfulness. The most detailed explanations about this topic are seen in the works of Baṣrian Mu'tazila. Therefore, this study will examine the opinions about the production of sounds, which argued around metaphysical issues in the context of the createdness of the Qur'ān and the attribute of kalām, which are submitted by Abū 'Alī al-Jubbā'ī (d. 303/916), Abū Hāshim al-Jubbā'ī (d. 321/933), and their followers Qāḍī 'Abd al-Jabbār (d. 415/1025), Abū Rashīd al-Nīsābūrī (d. first half of the 5./11. century), and Ibn Mattawayh (d. first half of the 5./11. century), the representatives of Baṣrian Mu'tazila, who adopt atomic universe understanding. The study aimed to form an opinion about the theologians' way of discussing a particular physical phenomenon to constitute a basis for solving metaphysical problems. To clarify the problem, first, it will deal with the essence of sounds in the Baṣrian Mu'tazilites tradition, and then it will tackle the discussions about the formation of the sounds.

Keywords: Kalām, Baṣrian Mu'tazila, Sound, Movement, i'timād, Tawlid.

Basra Mu'tezilesine Göre Seslerin Oluşumu

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş: 02/07/2023

Kabul: 14/11/2023

Yayın Tarihi: 15/12/2023

Yayın Sezonu: Aralık

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Bu makale, "On Birinci ve On Üçüncü Yüzyıllar Arası İslam Düşüncesinde Fizik Teori Modelleri: Yöntem, Kuram ve Uygulama" başlıklı TÜBİTAK destekli projenin 120K004 numaralı alt proje grubu tarafından 28/04/2022 tarihinde online olarak düzenlenen "11-13. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Parçacıkçı Fiziksel Teoriler ve Yöntemler Çalıştayı"nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "Basra Mu'tezilesine Göre Seslerin Oluşumu" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek üretilmiş hâlidir.

ÖZ

Kelâmcıların ilâhî sıfatları izahta yaygın olarak kullandıkları istidlâl yöntemlerinden biri şâhidin gâibe kıyasıdır. Bu yöntemi sıfâtullah bahislerinde mutlak bir ölçüt olarak kabul eden Mu'tezile, sıfatların hakikatinin şâhid ve gâibe göre farklılık göstermesinin imkânını reddetmektedir. Nitekim Mu'tezile, Ehl-i sünnet'in benimsediği nefsi kelâm kavramını reddedip ilâhî kelâmı fiilî sıfat kategorisinde zikretmekte ve kelânullahın da beşer kelâmı gibi lafız ve seslerden ibaret bir araz olduğunu ileri sürmektedir. Müteteklimi kelâmın fâili şeklinde tanımlayan Mu'tezile Allah'ın da kelâmın fâili olması hasebiyle müteteklim olduğunu iddia etmektedir. Bu bağlamda ilâhî kelâmın muhdesliği ve Kur'an'ın yaratılmışlığını savunan Mu'tezile, bu teolojik meselelerin başında kelâmın mahiyetinin izahı üzerinde özel olarak durmaktadır. Kur'an'ın benzerinin meydana getirilmesinin imkânı bağlamında tartışılan hikâye ile mahkûnin aynı olup olmadığı meselesinin bir uzantısı olarak kelâmın ses türünden bir araz olup olmadığı hususunda ihtilaf eden Mu'tezile, kelâmın mahiyeti problemini sesleri de içine alacak şekilde genişletmektedir. Seslerin beşer tarafından tevfid yoluyla meydana getirilen bir araz oluşunda ittifak etmelerine rağmen ses ve kelâmın fiziksel oluşumu hakkında farklı teoriler serdetmektedirler. Bu teoriler; seslerin oluşumu için gerekli görülen zorunlu unsurların neler olduğu hususundaki ihtilaflara göre farklılaşmaktadır. Nitekim ekol içerisindeki bazı kelâmcılar sesin itimâd vesilesiyle oluştuğunu ileri sürerek sesin oluşumu için mahalli yeterli görmekte iken, bazıları da mahalle ilave olarak belirli bir yapı, hareket ve hava gibi unsurların varlığını da zorunlu görmüşlerdir. Bu bağlamda çalışmada, zikredilen unsurların seslerin oluşumundaki etkisi ele alınacak ve her bir grubun kendi görüşünün haklılığını ortaya koymak için zikrettikleri fiziksel örneklere yer verilecektir. Konu hakkındaki en detaylı izahlara Basra Mu'tezililerinin eserlerinde rastlanmaktadır. Dolayısıyla çalışmada atomcu evren tasavvurunu benimseyen, fizik ve kozmolojiyle ilgili meselelerle yoğun biçimde ilgilenen Basra Mu'tezile ekolünün önemli isimlerinden Ebû Ali el-Cübbâi (öl. 303/916), Ebû Hâşim el-Cübbâi (öl. 321/933) ve onların takipçileri olan Kâdî Abdülcebâr (öl. 415/1025), Ebû Reşîd en-Nîsâbüri (öl. 5./11. yüzyıl ortaları) ile İbn Metteveyh'in (öl. 5./11. yüzyıl ortaları) halkı'l-Kur'an ve kelâm sıfatı bağlamındaki metafizik meseleler ekseninde gündemlerine aldıkları seslerin oluşumu konusundaki görüşleri ele alınacaktır. Böylece kelâmcıların, metafizik problemlerin çözümüne temel teşkil etmesi maksadıyla fiziksel fenomenleri işleyiş tarzları hakkında bir fikir oluşturulması amaçlanmaktadır. Problemin daha iyi anlaşılması için öncelikle Basra Mu'tezile geleneğinde sesin mahiyeti konusuna kısaca değinilecek, ardından sesin oluşumuyla ilgili tartışmalara yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Basra Mu'tezilesi, Ses, Hareket, İtimâd, Tefid.

 zeynepseker@sakarya.edu.tr

 orcid.org/0000-0003-0486-8176

How to Cite: Şeker, Zeynep. "The Formation of Sounds According to Basrian Mu'tazila". Cumhuriyet Theology Journal 27/2 (December 2023), 383-403. <https://doi.org/10.18505/cuid.1321811>

Atıf: Şeker, Zeynep. "Basra Mu'tezilesine Göre Seslerin Oluşumu". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 27/2 (Aralık 2023), 383-403. <https://doi.org/10.18505/cuid.1321811>

Giriş

Mesâilini oluşturan itikâdî hususları vesâil alanında beyan ettiği temeller ışığında izah eden kelâm ilminin en önemli tartışma alanlarından biri ilâhî sıfatlardır. İslâm düşünce tarihinin ilk dönemlerinden itibaren yoğun tartışmalara konu olan ilâhî sıfatlardan biri de kelâm sıfatıdır. Kur'ân'ın ilâhî bir kelâm olması hasebiyle kelâm sıfatı etrafındaki tartışmalar, Kur'ân'ın yaratılmışlığını ifade eden halku'l-Kur'ân meselesiyle birlikte ele alınmıştır. Halku'l-Kur'ân ve kelânullah tartışmalarının menşeinin Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat'ın yaratılmışlığı hasebiyle Kur'ân'ın da yaratılmış olması gerektiği iddiasına dayandığı nakledildiği gibi Kur'ân'da “kelimetullah” olarak nitelenen Hz. İsa'nın yaratılmamış olduğunun Kur'ân tarafından kabul edildiği yönündeki Hristiyan iddiaya, ilâhî kelâmın faal akıl yoluyla peygambere ulaştırıldığı savunusu ile kelâm sıfatının reddine yol açan Sâbiiler ve İslâm Filozoflarının iddialarına cevap maksadına yahut Ca'd b. Dirhem (öl. 124/742) ve Cehm b. Safvân (öl. 128/745-46) gibi kelâmcıların iddiaları ile Müslümanların kendi içinde baş gösteren ilâhî zât ve sıfatların ezeliyeti tartışmalarına dayandığı iddia edilmiştir.¹

Problemin menşei, zikredilen iddialardan hangisinden kaynaklanırsa kaynaklansın Müslümanları bu meseleyi derinlemesine tartışmaya iten saik her halükârda teşbihten uzak tevhidi Tanrı anlayışını ikame ve tenzih endişesidir. Benzer endişelerle meseleye eğilmelerine rağmen kelâmcılar bu konuda farklı görüşler benimsemişlerdir. Aslen teolojik bir mesele olan bu konu etrafındaki ihtilaflar iktidar tarafından desteklendiği dönemlerde Mu'tezilî baskılar ile meşhur Mihne sürecine yol açmış dönemin başkahramanlarından Mu'tezile Kur'ân-ı Kerîm'in harf, lafız ve kelimelerinin tümünün hudûsunu savunurken, Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ve takipçileri bunların kıdemini ileri sürmüş, bir grup da bu konuda tarafsızlığını korumayı tercih etmiştir. Bu uç görüşlerin akabinde ilk Sünni kelâmcılardan İbn Küllâb (öl. 240/854 [?]) orta yolu bulma arayışı içerisinde kelâmı, lafzî ve nefî şeklinde ayrıma tabi tutmuştur. İlerleyen dönemlerde Ehl-i sünnet'in geneli tarafından kabul edilen bu taksim, kelâma çift yönlü bakışı sağlamış böylece kelâm-ı nefî çerçevesinde değerlendirilen ilâhî kelâmın kıdemiyile birlikte kelâm-ı lafzî çerçevesine alınan harf ve lafızların hudûsu kabul edilebilmiştir. Sıfatların, fâillerine değil mahallerine ait olduğunu ileri süren Ehl-i sünnet Allah'ın mütekellim oluşunu da zâtında kâim ezeli kelâm sıfatı ile izah etmiştir.²

¹ Kelânullah ve halku'l-Kur'ân tartışmalarının arka planı ve tarihsel seyri hakkında bk. Sinan Öge, *İlahî Kelâmın Yapısı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 9-27; İlyas Çelebi, “İlahî Kelâmın Lafza Bürünmesi”, *Vahiy ve Peygamberlik*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2018), 285–300; Kamil Güneş, *Kelâmî Ekollerin Farklılaşmasında Nassların Rolü (Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebbar'da Kelânullah Meselesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 67-104.

² Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-‘adl: Halku'l-Kur'ân*, thk. İbrahim el-Ebyârî (b.y.: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1965), 3-5; Ebü Muhammed el-Hasan b. Ahmed İbn Metteveyh, *et-Tezkire fi ahkâmî'l-cevâhir ve'l-a'râz*, thk. Daniel Gimaret (Kahire: Institut Français D'archéologie Orientale, 2009), 1/194; Ebü'l-Hasan İbn Ebü Bîşr Ali b. İsmâîl b. İshak Eş'arî, *Kitâbü Maqâlâtî'l-İslâmiyyîn ve'htilâfî'l-Muşallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'n-Nahdatî'l-Mısriyye, 1950), 2/178-179, 231-235; İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüküddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fi uşûli'l-ittikâd*, thk. Muhammed Yusuf Musa - Ali Abdülmunim Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'l-

Nefsî ve lafzî şeklindeki ayrımı reddeden Mu'tezile ise bir şeyin başka bir şeydeki kıyâmının renk arazının cevherdeki kıyâmında olduğu gibi *hulûl* anlamına geldiğini belirterek kelâmın, “mütekellimde kâim şey” şeklindeki tanımının hatalı olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim yankı şeklinde oluşan sesin, kelâm olması mümkün iken, herhangi bir mütekellimde kıyâmı söz konusu değildir. Buna göre kelâm, bir mütekellimde kâim olan şey değil sadece iki veya daha fazla harfin birleşiminden ibarettir. Mütekellim ise kelâm fiilini gerçekleştiren fâildir. Mu'tezile bu görüşlerini desteklemek için Arap dilbilimcilerin, fâiline taalluk ettiğine inandıkları vakit kelâmın fâiline mütekellim ismini verdiklerine ve tam da bu nedenle saralı kimsenin sayıkladığı kelâmı saralı kişiye değil cinlere izafe ettiklerine dikkat çekmişlerdir. Böylece Allah'ın, kelâmı ve vahyi olan Kur'ân'ı nübüvvet delili olarak indirdiğini kabul ile birlikte Mu'tezile Kur'ân-ı Kerîm ve dolayısıyla ilâhî kelâmın yaratılmışlığını iddiaya devam etmiş, kelâmın hakikatinin dizili harfler ve kesintili seslerden ibaret bir araz olduğunda ısrar etmişlerdir.³ Bu görüşlerine uygun olarak kelâm sıfatını, hâdis kabul ettikleri fiilî sıfatlar kümesine dahil ederek mütekellimi “kelâmın fâili/yaratıcısı” şeklinde tanımlamışlardır.⁴

Mütekellimin kelâmın fâili olduğu ve kelâmın harf, lafız ve sesler olduğunu savunan Mu'tezile bu iddialarını izah ve ilâhî kelâm ile Kur'ân'ın yaratılmışlığı hakkındaki görüşlerine dayanak olacak şekilde kelâmın hakikati meselesini ses ve harfleri de işin içine dahil ettikleri bir tartışmaya dönüştürmüşlerdir. Bu bağlamdaki izahlarında kelâm ve seslerin fiziksel evrendeki oluşum şartlarını ayrıntılı biçimde işlemişlerdir. Nitekim ilâhî sıfatların anlaşılmasında kullanılan en yaygın istidlâl yöntemi metafiziğin fizik alanında benimsenen kaidelere dayandırılarak izah edildiği *istidlâl bi's-şâhid 'ale'l-gâib*dir.⁵ Bu ilke Mu'tezile tarafından sıfâtullahın anlaşılmasında temel ölçüt olarak kabul edilmektedir. Basra Mu'tezilesi'nin önde gelen isimlerinden Kâdî Abdülcebbâr'ın delillerin delâletinin de sıfatların hakikatinin de şâhid ve gâibe göre farklılık göstermemesi

Hanci, 1950), 100-109; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Sâlih Mûsa Şeref (Beyrut-Lübnan: Âlemü'l-Kütüb, 1997), 4/143-147; Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *Tebşiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), 1/353.

³ Mu'tezile kelâm-ı nefsî kavramını şâhid âlemdeki ses ve kelâm için de kabul etmez. Nitekim şâhid âlemde tabiri câizse iç sesle ilişkilendirilerek ispat edilmeye çalışılan kelâm-ı nefsî, insanın kendi içinde duyduğu ve tertip ettiği kelâmdır. Mu'tezile, kelâm-ı nefsî'yi kabul eden bakış açısına göre bir kimse kendi içinde harflerin şekillerini tasavvur ettiğinde veya harfleri belli bir sıraya dizerek kelimeler oluşturduğunda o kimseye yazan/kâtib isminin verilmesi yahut o kimsenin zâtında yazma sıfatının bulunduğu hükmedilmesinin gerekli olacağına dikkat çekmektedir. Oysa kelâm-ı nefsî'yi mütekellim ismini almak için yeterli görenler, “yazan” isminin verilmesinde böyle bir durumu yeterli görmemektedir. Bu ise onların tutarsızlığına dolayısıyla görüşlerinin yanlışlığına işaret etmektedir. Bir fikir ile düşünmenin de kelâm-ı nefsî'nin varlığına delil gösterilemeyeceğini savunan Mu'tezile fikir ile kelâmın ayrı şeyler olduğunu, dilsizlik ve sükûtun düşünmeyi ortadan kaldırmayışının da bunun göstergesi olduğunu dahası Allah için kelâmdan bahsetmek mümkün iken fikirden bahsetmenin doğru olmadığını belirterek kelâm-ı nefsî kavramına karşı çıkmaktadır. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni: Halku'l-Kur'ân*, 17-18; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/196-197.

⁴ Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, thk. Ahmed b. el-Hüseyin b. Ebî Hâşim - Abdülkerîm b. Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988), 532-536; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/199-200, 218-221; Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 109.

⁵ Emine Ögük, *Kelâm Geleneğinde Temel Kaynaklardan İstifade Yöntemleri (Mâtürîdî Örneği)* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 180; Öge, *İlahî Kelâmın Yapısı*, 30.

gerektiğini belirtmesi ayrıca kelâmullahın şâhid âlemdeki kelâm gibi düşünüldüğünü ifade etmesi bu konudaki tavırlarına açıkça işaret etmektedir.⁶ İlâhî kelâmın sesler ve harfler cinsinden olmayıp Allah'ın zâtında kâim ezeli bir sıfat olduğunu savunan Ehl-i sünnet âlimleri ise Mu'tezile'nin aksine kelâm sıfatını fizikî âlemdeki ses ve kelâma bağlı olarak izahın doğru bir yaklaşım olmadığı görüşündedirler. Bu bağlamda beşer kelâmı ile ilâhî kelâmın farklı özellikte olduğunu ileri sürmektedirler. Onlara göre şâhid ile gaib âlem arasında bir denkleğin varsayılabilmesi vücûdî vasıflarla değil ancak mana ve illetlerin hakikatiyle gerçekleşebilmektedir.⁷ Bu bakış açısı nedeniyle olsa gerek mütekaddimîn dönem Ehl-i sünnet kaynaklarında seslerin oluşumuna dair detaylı fiziksel izahlara rastlanmamaktadır. Bu dönemin eserlerinde ilâhî kelâmın ve Kur'ân'ın yaratılmamış olduğunu ispat sadedinde cevher ve arazlara değinilmektedir. Fakat bu sadece kelâmullah ve Kur'ân'ın mahlûkât zümresinden cevher, araz veya cisim olmasının imkânsızlığını ortaya koyma maksadı taşımakta ve Mu'tezilî eserlerin aksine fizikî anlamdaki ses ile kelâm hakkında ayrıntılı izahlara yer verilmemektedir.⁸

Halku'l-Kur'ân tartışmaları bağlamında kelâm sıfatının metafizik boyutuna, ilâhî kelâmın yapısına, nefsi-lafzî kelâm ayrımına ayrıca mütekellimlerin kelâm sıfatına yaklaşımlarının dilbilimsel alandaki karşılıklarına dair çeşitli çalışmalar bulunmaktadır.⁹ Bu çalışmaların bazılarında kelâmcıların yaklaşımının izahı için meselenin fizikî arka planına kısmen değinildiği vakidir.¹⁰ Bununla birlikte problemin sadece fiziksel boyutuna, beşerî plandaki ses ve kelâmın mahiyeti ile oluşumuna yönelik kelâmî izahlara, bu izahlarda zikredilen gözleme dayalı delil ve argümanlara odaklanan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu bağlamda makalede, metafizik uzantıları olan bu meselenin salt fiziksel boyutundaki tartışmalara odaklanılması ihtiyacını karşılama maksadı gözetilmiştir. Böylece kelâmcıların, metafizik meselelerin izahına yönelik bir altyapı veya arka plan mahiyetinde gündemlerine aldıkları fiziksel fenomenleri işleyiş tarzlarına dair sesler üzerinden müstakil bir örneğin sunulması amaçlanmaktadır.

Hem makalenin sınırları hem de ilâhî kelâm tartışmalarını fizikî âlemdeki ses ve kelâm ile temellendirme tarzındaki izahlarda Mu'tezile'nin Ehl-i sünnet'in önüne geçtiği gerçeği göz önünde bulundurularak çalışma, atomcu evren tasavvurunu benimseyen Cübbâiler ile onların takipçileri

⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-İhamse*, 157; a.mlf., *el-Muğnî: Halku'l-Kur'ân*, 3, 53; Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, 1/343.

⁷ Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, 1/343, 368-369; Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 127; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîşü'd-delâ'il*, thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar (Beyrut-Lübnan: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfe, 1987), 283.

⁸ Bâkılânî, *et-Temhîd*, 268-273; Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, 1/339-399.

⁹ Bu konulara münhasır daha önce yapılmış çalışmalar için bk. Güneş, *Kelâmî Ekollerin Farklılaşmasında Nassların Rolü (Bâkılânî ve Kâdî Abdülcebâr'da Kelâmullah Meselesi)*; İbrahim Bor, *İlâhî Kelâmın İmkân ve Tabiatı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006); Hasan Türkmen, *Mu'tezile'de Kelâmullah ve Mahiyeti* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014); Öge, *İlahî Kelâmın Yapısı*; İbrahim Aslan, "Kelâmullah Tartışmalarının Dilbilimsel İçeriği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010), 131-150; Mustafa Altundağ, "Kelâmullah-Halku'l-Kur'an Tartışmaları Çerçevesinde 'Kelâm-ı Nefsî-Kelâm-ı Lafzî' Ayrımı", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 149-181; Recep Ardoğan, "Mutezile'nin Halku'l-Kur'an Fikrinin Eş'ariyye-Maturidiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsî Kavramlaştırması", *Usûl* 15 (2011), 125-159; Çelebi, "İlâhî Kelâmın Lafza Bürünmesi".

¹⁰ Öge, *İlahî Kelâmın Yapısı*, 30-37, 57-59; Türkmen, *Mu'tezile'de Kelâmullah ve Mahiyeti*, 121-156; Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâilerin Kelâm Sistemi* (Ankara: İSAM Yayınları, 2017), 257-272.

olan Kâdî Abdülcebbâr, Nîsâbü'rî ve İbn Metteveyh özelinde Basra Mu'tezilesi'nin görüşleriyle sınırlandırılmıştır. Probleme yönelik izahlara temel oluşturmak maksadıyla öncelikle Basra Mu'tezilesi'nin seslerin mahiyeti hakkındaki görüşlerine yer verilecek ardından seslerin oluşumunda etkisi bulunduğu iddia edilen unsurlar bağlamındaki tartışmalar ele alınacaktır.

1. Sesin Mahiyeti

Modern bilimde Fizik'in alt dallarından Akustik kapsamında incelenen ses, maddî ve elastik bir ortamda bir yerden bir yere hareket eden ve titreşimli bir cisim tarafından meydana getirilen, genellikle hava tarafından aktarılmakla birlikte su ve çelik gibi farklı ortamlarda da aktarımı mümkün olan mekanik bir dalga olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla fiziksel açıdan ses; bir ortamda bulunan parçacıklardan birinin herhangi bir sebeple titreşmesi ve ortamdaki diğer komşu parçacıkların bu titreşim hareketini birbirlerine ilemesiyle dalga halinde yayılarak meydana gelmektedir.¹¹

İslâm düşüncesinde ise Kur'an'ın yaratılmışlığı ve ilâhî kelâm tartışmaları bağlamında inceleme konusu olan ses, Mu'tezile ve Ehl-i sünnet'i ile kelâmcıların geneli tarafından ontolojik olarak araz kategorisine dahil edilmektedir.¹² Ancak atomcu evren tasavvurunu reddederek sonsuz bölünme fikrini benimseyen ve araz kategorisini hareketle sınırlandırarak diğer tüm nitelikleri cisim addeden Nazzâm (öl. 231/845), kelâmcıların bu genel kabullerinden ayrılmakta ve sesleri cisim kategorisinde zikretmektedir. Ona göre ses, mesafeyi aşır kulağa intikal etmek suretiyle idrâk edilmektedir ve iki ayrı işitme organına sesin aynı parçalarının ulaşması mümkün değildir. Bu ise bir kişinin avucuna biraz su alıp attığında bu suyun etrafta bulunan herkese sıçramasına benzemektedir. Nitekim etrafta bulunan kişilerin her birine bu suyun farklı damlaları sıçramaktadır. Dolayısıyla cisim kategorisindeki sesin her bir parçası da özü itibarıyla sestir.¹³

¹¹ Eyüp Bilgiç - Ender Sadıkhov, *Gürültü ve Titreşim* (Gebze-Kocaeli: Ulusal Metroloji Enstitüsü, Fizik Grubu Akustik ve Titreşim Laboratuvarı, 1994), 13-17; Barry Parker, *Güçlü Titreşimler: Müziğin Fiziği*, çev. Cenk Güray (Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitaplığı, 2015), 15-31; Ayhan Zeren, *Müzik Fiziği* (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2018), 11-12, 63-64.

¹² eş-Şeyh el-İmâm Ebî Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Fûrek, *Mücerredü Maqâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Maşrık, ts.), 207; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, thk. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 61; Sadru'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1963), 12; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, 92.

¹³ Ebü'l-Kâsım el-Belhî el-Kâbî, *Kitâbü'l-Maqâlât ve ma'ahu 'Uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu vd. (İstanbul-Amman: KURAMER, Dâru'l-Feth, 2018), 453; el-Mehdî-Lidînilâh Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtazâ, "Riyâzetü'l-efhâm fî laţîfi'l-kelem", *Kitâbü Bahri'z-zehhâr el-câmi' li-mezâhibi 'ulemâ'i'l-emşâr*, thk. Abdullah b. Abdülkerim el-Curâfî (San'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1988), 110; Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/99-100; Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, 1/341; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak* (Beyrut-Lübnan: Dâru İbn Hazm, 2005), 82. Bağdâdî'ye göre Nazzâm'ın bu görüşü bir kimsenin ne Allah ne de O'nun Resûlünden tek bir kelime bile işitememesi sonucuna sevk edeceğinden kabul edilemezdir. Zira bir ses işiten kişinin işittiği şey, tek kelimeyle konuşan bir kimsenin sesinin cinsidir. Bu tek kelimenin sadece iki harften oluşması durumunda Nazzâm'ın ileri sürdüğü "işiten herkese sesin farklı cüzlerinin ulaştığı" şeklindeki görüş yanlış olacaktır. Zira iki harften oluşan bir kelime de ses cinsindedir ve Nazzâm'ın savunusuna göre bu kelimeyi işiten herkese bu kelimenin bir parçası ulaşmalıdır. Oysaki Nazzâm tek bir harfi kelime olarak kabul etmemektedir. Bağdâdî Nazzâm'ın bu eleştiriden sesin ne kelime ne de işitilen şey olduğunu, sesin sadece harflerden ibaret olduğunu ileri sürerek de kurtulamayacağını

Nesnelerin bölünmez cüzler ve arazlardan oluştuğunu savunan atomcu kelâmcılar, sesin bir araz olduğunu ispat için çeşitli argümanlar ileri sürerek Nazzâm'ın sesin cisim olduğu iddiasını eleştirmektedirler. Bunlardan biri sesleri idrâk yoluyla ilgilidir. Nitekim kelâmcıların tümünün ittifak ettiği üzere ses, işitme duyusuyla algılanmaktadır. Buna göre sesin cisim kabul edilmesi durumunda cisimlerin de işitilerek algılanması gereği doğacaktır. Yahut sesin, cismin idrâk yollarından biriyle algılanması mümkün olacak ve söz gelimi tıpkı cismin ancak yan yana gelme (tecâvür) sırasında temasla idrâk edilmesi gibi sesin de yan yana bulunma ve intikal yoluyla idrâk edilebilmesi gerekecektir.¹⁴

Sesin cisim olarak kabulüne yönelik itirazlardan biri de Basra Mu'tezilesi'nin önde gelen isimlerinden Ebû Hâşim el-Cübbâî tarafından yapılmaktadır. Ebû Hâşim'in ifadesine göre şayet ses cisim olsaydı o zaman sestten bir duvar örmek veya ev inşa etmek mümkün olurdu. Fakat İbn Metteveyh'e göre bu zayıf bir itirazdır. Zira kesâfet özelliği taşımadıkça cisme dair böyle bir durumun imkânı söz konusu değildir. Yani latif cisimler de cisim olmakla birlikte böylesi yapılara uygun değildir. Sesin cisim olduğu iddiası, mütehayyiz (yer kaplayan) olduğu iddiasını da beraberinde getirmektedir. Ancak cisim olduğu iddiası bu argümanlarla çürütülünce cismin özelliklerinden olan yer kaplama (tehayyüz) niteliğinin sese nispeti iddiası da geçersiz kılınmış olmaktadır. Zira cisim oluş ve mütehayyiz oluş hususları birbirine bağlı olduğundan birinin sese nispetinin imkânının ortadan kalkması diğerinin nispetinin imkânının da ortadan kalkmasını beraberinde getirmektedir.¹⁵

Araz olduğu hususunun ispatından sonra sıra ses türünden arazların özelliklerinin tayinine gelmektedir ki bu konuda ihtilaflar bulunmaktadır. Esasında seslerin muhakkak bir mahalde kâim olmak suretiyle var oldukları, işitme duyusuyla algılandıkları, sürekliliklerinin bulunmadığı ve kendi aralarında farklılık gösterebilen arazlardan oldukları hususları üzerinde genel bir ittifak görülmektedir. Bununla birlikte sesler arasında zıtlık ilişkisinin bulunup bulunmadığı meselesi tartışmalıdır. Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim ve Kâbî'ye (öl. 319/931) göre aralarında farklılık bulunan sesler aynı zamanda birbirlerine zıt olurken Kâdî Abdülcebâr'a göre sesler arasında zıtlık söz konusu değildir.¹⁶ İbn Metteveyh ve Nîsâbü'rî ise sesler arasında benzerlik (temâsül) ve farklılık (ihtilaf) ilişkisinin bulunduğunu kesin bir şekilde belirtmekle birlikte seslerin zıtlığı konusunda tevakkuf etmek gerektiğini zira bu konuda kesin bir delil bulunmadığını belirtmektedirler.¹⁷

belirtmektedir. Zira sesin harflerden ibaret olması durumunda tek bir harfin asla işitilemeyeceğini savunması gerekecektir. Tek bir harfin işiten sayısına göre birden fazla harfe bölünmesi ise mümkün değildir. Bağdâdî, *el-Farâk beyne'l-fırâk*, 82-83.

¹⁴ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/177; Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî: Halku'l-Kur'ân*, 24.

¹⁵ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/177-178; İbnü'l-Murtazâ, "Riyâzetü'l-efhâm", 110.

¹⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ĥamse*, 90, 92; a.mlf., *el-Muğnî: Halku'l-Kur'ân*, 12, 27; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/2-3, 179-180; İbnü'l-Murtazâ, "Riyâzetü'l-efhâm", 107, 110.

¹⁷ Nîsâbü'rî ve İbn Metteveyh, Kâdî Abdülcebâr'ın bu konuda farklı beyanlarda bulunduğunu belirtmekle birlikte nihayetinde tevakkuf yolunu benimsediğini ifade etmektedirler. Ayrıca bu konuyu ses cinsinden kabul ettikleri harfler üzerinden ele almaktadırlar. Sözgelimi İbn Metteveyh genel olarak kapı gıcirtısının sesiyle çalgılardaki telin sesi arasında benzerlik olduğu gibi farklılığın da bulunduğunu bilindiğini belirtmektedir. Bu nedenle seslerdeki zıtlık ilişkisini ses cinsinden kabul ettiği harfler üzerinden sorgulamayı uygun görmektedir. Ebû Reşîd Saîd b. Muhammed b. Hasen b. Hâtim en-Nîsâbü'rî, *el-Mesâ'il fi'l-ĥilâf beyne'l-Başriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, thk. Ma'n Ziyâde - Rıdvan Seyyid (Beirut: Ma'hedü'l-İnmâ'i'l-'Arabî, 1979), 163-164; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/180-182, 198.

Seslerin mahiyetiyle ilgili dikkate alınması gereken bir başka husus mahal ile alakalıdır. Basra Mu'tezilîliğinin kurucusu ve kelâm atomculuğunun öncü isimlerinden Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (öl. 235/849-50 [?]) ses türünden addedilen kelâm arazlarının herhangi bir mahalde olmaksızın var olabildiğini savunurken, kendisinden sonra ekolün temsilciliğini üstlenen Cübbâîler ile takipçileri Kâdî Abdülcebbâr, Nîsâbü'rî ve İbn Metteveyh bu fikri devam ettirmemiş tam aksine seslerin de ses türünden olan kelâmın da muhakkak bir mahalde bulunması gerektiği hususunda ittifak etmişlerdir. Şayet sesin varlığı için mahal şart olmasa ve sesler mahalsiz de var olabilseydi o zaman taş ve bakırdan çıkan seslerin de aynı olması gerekir ve mahallin söz gelimi katılık ve esneklik gibi yapısal farklılıklarının sese yansımaması gerekirdi. Ayrıca onlara göre bir arazın mahalsiz var olabilmesi için belirli bir mahalle tahsis edilmemiş olması şarttır. Nitekim ilâhî irâde belirli bir mahalle tahsis olunmaması hasebiyle mahalsiz var olabilmektedir. Fakat aynı durum ses için söz konusu değildir.¹⁸ Bununla birlikte ancak bir mahalde bulunarak var olabildikleri hususunda ittifak edilen renk ve kevn arazları ile ses arazlarının benzer noktaları da bu hususta delil gösterilmektedir. Nitekim ses arazları tıpkı renkler gibi belirli bir mahalle tahsis olunmaktadır. Ayrıca renkler ve kevnler gibi sesler de "hükmü, bulunduğu mahal ile sınırlı" yani kâim olduğu mahalden başka mahallerde bir etki meydana getirmeyen arazlardan addedilmektedir. Buna göre nasıl ki bir cismin tek bir parçacığındaki bir siyahlık arazi cismin bütününe değil sadece bulunduğu parçacığı siyah kılıyorsa sesler de aynı şekilde sadece buldukları parçacığa etki etmektedir.¹⁹

Sesin varlığı için bir mahalde bulunmasının zorunlu oluşu hususunda Allâf sonrasında ekol içindeki atomcular arasında gelişen bu ittifak, mahalle ilave olarak seslerin bir yapıya da ihtiyaç duyup duymadıkları noktasında yerini ihtilafa bırakmaktadır. Ebû Ali el-Cübbâî ve Kâbî sesin varlığı için mahalli yeterli görmeyerek bir yapı, hareket ve havayı da şart koşarken, Ebû Hâşim, Kâdî Abdülcebbâr, Nîsâbü'rî ve İbn Metteveyh mahallin yeterli olduğunu savunmaktadırlar.²⁰ Aralarındaki bu ihtilaf, seslerin oluşumunu izah tarzlarına da yansımaktadır.

Seslere atfında ittifak edilen bir diğer husus bu arazların fâilinin kimliğiyle alakalıdır. Arazların, sadece Allah'ın yaratmasına bağlı olanlar ve insanların da kudreti kapsamında bulunanlar şeklindeki Mu'tezilî taksiminde atomcu perspektifteki Basralılar, seslerin insan kudreti dâhilindeki kategoride yer aldığı hususunda birleşmektedirler.²¹ Seslerin insanlar tarafından doğrudan değil

¹⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî: Halku'l-Ḳur'ân*, 26-27, 29-30; Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl: el-Îrâde*, thk. Mahmûd Muhammed Kâsım (b.y.: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve 't-Terceme, 1965), 108, 163; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/183-185, 2/547.

¹⁹ Ehl-i sünnet âlimleri arazların tümünün sadece buldukları mahalle etki edebileceklerini savunurken, Mu'tezile arazları bu bağlamda bir tasnife tabi tutmakta ve renk, kevn gibi arazların hükmünün mahalleri ile sınırlı olduğunu buna karşın hayat, kudret, ilim, nazar, itikâd, irâde gibi arazların hükmünün bütüne etki edebildiğini ileri sürmektedirler. İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüküddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *eş-Şâmil fî uşûli'd-dîn*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 214-215; İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlât*, 205; Neseî, *Tebşiratü'l-edille*, 1/289-290; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/5-6.

²⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî: Halku'l-Ḳur'ân*, 31; Nîsâbü'rî, *el-Mesâ'il*, 150; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/185-189; İbnü'l-Murtazâ, "Riyâzetü'l-efhâm", 111.

²¹ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ḥamse*, 90; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/4; İbnü'l-Murtazâ, "Riyâzetü'l-efhâm", 107. Bu taksiminde insanların kudreti kapsamındaki arazlar oluşlar, itimâdlar, elemeler, telifler, irâde-kerâhet, itikâd, zan, fikir ve seslerdir. Bunların dışındaki renk, tat, koku, sıcaklık-soğukluk, kuruluk-yaşlık, arzu-nefret, hayat, kudret ve fenâ arazları ise sadece Allah'ın kudreti dâhilinde gerçekleşebilen arazlardır. Nîsâbü'rî, *el-Mesâ'il*, 126-128, 370. Övgü veya

ancak bir sebep vasıtasıyla (mütevelliden) meydana getirilebilen arazlardan olduğu hususunda da ittifak bulunmakla birlikte bu oluşturuca sebebin hangisi olduğu tartışmalıdır.²² Ebü'l-Hüzeyl ve Ebû Ali seslerin oluşturuca sebebinin, kevn cinsinden olan hareket ve sükûn olduğunu ileri sürerken; Ebû Hâşim, Kâdî Abdülcebbâr, İbn Metteveyh ve Nîsâbü'rî'ye göre seslerin oluşturuca sebebi itimâd arazıdır.²³ İleride görüleceği üzere bu ihtilaf mahallin yeterliliği hususundaki ihtilaf gibi seslerin oluşumuna yönelik izahlarda da etkisini göstermektedir.

Ses arazına nisbet edilen özellikler, sesin varlığında mahallin yeterliliği ve oluşumuna etki eden sebebin neliği hususlarındaki tartışmalar sesin oluşumuna yönelik farklı yaklaşımların benimsenmesine yol açmıştır. Bu bağlamda Basralılar arasında sesin oluşumunun iki farklı izahı ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi sesin varlığı için mahalle ilave olarak yapı, hareket ve havayı şart koşarak sesin oluşum sebebinin kevn olduğunu ileri süren Ebû Ali ve taraftarlarına ait iken, diğeri mahalli yeterli görerek sesin itimâd vasıtasıyla oluştuğunu savunan Ebû Hâşim'in başını çektiği grubun izahıdır.²⁴

Yergiyi hak edişin gerçekleşebilmesi için kulun sesler dahil tüm fiillerinin yaratıcısı olduğunun kabulü Mu'tezile nezdinde zorunludur. Nitekim Ehl-i sünnet'in iddia ettiği üzere tüm seslerin tıpkı kulların diğeri fiilleri gibi Allah tarafından yaratıldığı söylenir ise kul, sesiyle ifade ettiği yalanlar veya kötülüğü emreden sözlerinden dolayı kınamayı yahut doğru ve iyiliği emreden sözlerinden dolayı övgüyü hak edemeyecektir. Yani seslerin fâilliliği Allah'a atfedildiğinde kul, başkasının fiilinden dolayı kınanmış yahut övülmüş olacaktır. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ħamse*, 333; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/179.

²² Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl: Tevlîd*, thk. İbrahim Medkûr - Tâhâ Hüseyin (b.y.:ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1965), 80; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/3, 179. Tevlîd teorisini Mu'tezile, doğrudan ve bir sebep vasıtasıyla gerçekleştirilen fiil taksimine bağlı olarak arazları da meydana geliş tarzlarına göre taksim etmektedir. Bu taksimde ses, elem ve telif sadece tevlîd yoluyla meydana gelebilen arazlardandır. Kevn, itimâd ve ilim ise hem dolaylı (mütevelliden) hem de doğrudan meydana gelebilmektedir. Geri kalan arazlar ancak doğrudan gerçekleşebilir. Kevn ve itimâd arazları ayrıca başka arazların oluşturuca sebebi (müvellid) olma özelliğindedir. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî: Tevlîd*, 80; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/3; 329; İbnü'l-Murtazâ, "Riyâzetü'l-efhâm", 119. Ehl-i sünnet âlimleri hem elem arazlarının hem de seslerin Mu'tezile'nin iddiasının aksine sebebe bağlı olarak değil doğrudan meydana getirildiğini ayrıca Allah tarafından yaratıldığını ileri sürmektedirler. bk. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî el-Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf ve ma'ahu ħâşiyetâ es-Siyalkûtî ve'l-Çelebî*, thk. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 8/183; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, 2/273.

²³ Eş'arî, *Maħâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/57; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ħamse*, 541; a.mlf., *el-Muğnî: Tevlîd*, 138, 146, 154; Nîsâbü'rî, *el-Mesâ'il*, 153; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/189, 193, 270-272, 329-330; İbnü'l-Murtazâ, "Riyâzetü'l-efhâm", 119.

²⁴ Seslerin oluşumuna dair bu iki izah Basra Mu'tezilesi içerisinde en baskın olanlardır. Bu konuda farklı görüş serdedenler Nazzâm ve Muammer'dir ki bu iki isim zaten benimsedikleri varlık anlayışları bakımından da ekol içerisindeki muhalif isimlerdendir. Nitekim daha önce belirtildiği üzere sonsuz bölünme fikrini benimseyerek tek araz olarak hareketi kabul eden Nazzâm sesleri cisim addetmekte ve sesin oluşumunu da kendince izah etmektedir. Muammer ise her ne kadar bölünmez cüzü ve arazları kabul noktasında ekol ile ittifak etse de savunduğu mana teorisinin de etkisiyle cisimlerdeki arazların sonsuz sayıda oldukları iddiası ve arazların oluşumu noktasında farklı düşünmektedir. Muammer'e göre arazlar, buldukları cisimlerin yapıları gereği zorunlu olarak ortaya çıkmakta, metafizik anlamda söylemek gerekirse cisimler tarafından yaratılmaktadır. Bu görüşüne uygun olarak bir araz olan sesin de tabiatları gereği sesli olan cisimlerin fiili olduklarını iddia etmektedir. Bağdâdî, *el-Farħ beyne'l-fırak*, 90-91. Müteahhir dönemde de sesin oluşumu hakkında havanın sert bir şekilde çarpma ve vurmalar (فَرْع - قَلْع) neticesinde titreştirmesine (تَمَوْجُ الْهَوَاءِ) dayalı bir yaklaşım nakledilmektedir. Bu yaklaşımda, oluşan sesin işitilmesinin havanın, sesi işitme kanalına taşınmasıyla gerçekleştiği belirtilmektedir. Fakat sesin kevn veya itimâd gibi bir sebebe bağlı

2. Seslerin Oluşumu

2.1. Sesin Oluşumunda Yapı'nın (Binye) Rolü

Cevher-i ferdlerin arazları taşıyabilme özelliğini bir ciheti işgal ederek orayı kaplamak anlamındaki tehayyüz niteliğinin varlığına dayandıran Mu'tezile, cevherlerin benzer olmaları hasebiyle tümünün tehayyüz niteliğine sahip olduğunu ve bu bağlamda her bir cevher-i ferdin bütün arazları taşıyabilme potansiyelinde olduğunu düşünmektedir. Cevherlerin her birinin bütün arazları taşıyacak potansiyelde olmalarına karşın arazların var olma şartları, türlerine göre değişebilmektedir. Nitekim bazı arazların varlığı için sadece tek bir mahal yeterli iken, bazıları ancak iki mahalde var olabilmektedir. Bazıları ise bir mahal ve bir de yapıya ihtiyaç duymaktadır. Burada bahsi geçen yapı; cismi oluşturan cevher-i ferdlerin birleşmesini sağlayarak dağılmalarını önleyen ve bu birleştirici işlevinden dolayı iki mahalde birden var olması gereken telif arazının özel bir türüdür. Yapı kavramı ayrıca "canlının var olabileceği asgari parça" anlamında da kullanılmaktadır.²⁵ Dolayısıyla bir arazın varlığı için mahallin yeterli olmayıp mahalle ilave olarak bir de yapıya (binye) ihtiyaç duyduğu iddia edildiğinde bu arazın tek bir cevher-i ferdde var olamayacağı ileri sürülmüş olmaktadır. Söz gelimi hayat, ilim ve kudret arazları bir mahalle ihtiyaç duydukları gibi bir de yapıya ihtiyaç duyduklarından tek bir cevherde var olmaları mümkün değildir.²⁶ Bütün bunlar dikkate alındığında arazların var olmak için mahalle ilave birtakım şartlara ihtiyaç duymaları onların bölünmez cüzde var olma imkânını belirlemektedir. Bu bağlamda ses arazının varlığı için sadece mahal şart koşulduğunda aslında bölünmez cüzlerde sesin varlığının imkânı kabul edilmiş olmaktadır. Mahalle ilave şartlar koşulduğunda ise sesin ancak cisimlerde var olabileceği ileri sürülmüş olmaktadır.

Yapı ihtiyacı esasında doğrudan sesler için değil kelâm için öne sürülmüştür. Ancak Ebû Ali el-Cübbâî'nin kelâmın seslerden ayrı bir araz türü olduğu iddiasına karşılık Ebû Hâşim, Kâdî Abdülcebbâr ve İbn Metteveyh gibi Mu'tezilîler kelâmın ses cinsinden olduğunu ve seslerden ayrı müstakil bir araz olmadığını savunmuşlardır. Esasında bu ayrımın temelinde her iki grubun teolojik kaygılardan hareketle kelâma farklı anlamlar vermesi bulunmaktadır. Nitekim Kur'ân'ın icâzı ve

olarak dolaylı bir şekilde gerçekleştiğinden bahsedilmemekte hatta seslerin tevliid yoluyla oluştukları fikri reddedilmektedir. bk. Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 5/259-253, 8/183; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, 2/273; Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Ṭavâli'u'l-envâr min meṭâli'i'l-enzâr*, thk. Abbas Süleymân (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991), 119.

²⁵ Nîsâbü'rî, *el-Mesâ'il*, 119, 320; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/289, 2/600; Ebû'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl: el-fıraku jayrû'l-İslâmiyye*, thk. Mahmûd Muhammed Kâsım (b.y.: ed-Dâru'l-Misriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1965), 134; Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmîd b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî et-Tehânevî, *Mevsû'atü Keşşâfî işlâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, thk. Ali Dehrûc Refik el-Acem (Beyrut-Lübnan: Mektebetü Lübân Nâşirûn, 1996), 1/347; Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim (Kahire: Dâru'l-'İlm ve's-Sekâfe, ts.), 145.

²⁶ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/2, 3-4, 52, 187; İbnü'l-Murtazâ, "Riyâzetü'l-efhâm", 102. Mu'tezile içinde cevher-i ferdin arazlardan herhangi birini taşıyamayacağını savunan tek isim Muammer'dir. Ekolün diğer üyeleri cevher-i ferdin bütün arazları taşıma potansiyeline sahip olmakla birlikte kevn arazından yoksun kalamayacağını söylerken Muammer cevher-i ferde arazlardan herhangi birinin hulûlünü imkânsız görmektedir. Kâbî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 451-452; İbnü'l-Murtazâ, "Riyâzetü'l-efhâm", 102. Muhtemelen bunun nedeni arazların oluşumunu cisimlerin kendisine dayandırması yani arazların yaratıcısının cisimler olduğunu düşünmesidir.

benzerinin meydana getirilmesinin imkânsızlığı bağlamındaki meydan okuma (tehaddî) konusundaki hassasiyeti gereği başkasına ait kelâmın aktarımı (hikâye) ile aktarılan orijinal kelâmın (mahkî) aynılığını savunan Ebû Ali, sadece konuşulunun değil yazı ve ezberdekilerin de kelâm olduğunu ileri sürerek kelâmın kapsamını genişletmektedir. Böylece işitilen, yazılan, okunan kelâmın Allah'ın var ettiği kelâmulullah ile aynı olduğunu söyleme imkânı bulmaktadır. Ancak Kur'ân'ın benzerinin meydana getirilmesi iddiasının önüne geçmeye çalışırken bu tavrıyla kelâmulullahın birden fazla mahalde bulunduğunu kabul etmiş olmaktadır. Ebû Ali yine bu bağlamda seslerin aksine kelâmın yazı yoluyla bâkî olabileceğini belirtmektedir. Kelâm ile ses arasındaki bu gibi farklılıklara işaret ederek kelâmın seslerden bağımsız bir araz türü olduğunu ve varlığı için ağız, dil, dudak gibi bir yapıya ihtiyaç duyduğunu savunmaktadır. Kur'ân'ın benzersizliğine yönelik tehaddî ilkesinin doğrudan ve eşsiz yaratma durumu için geçerli olduğunu düşünen Ebû Hâşim ve takipçileri ise hikâye ile mahkînin aynı olmadığını dolayısıyla Allah'ın kelâmının birden fazla mahalde bulunmasının muhal olduğunu ileri sürmektedirler. Bu görüşlerini temellendirmek için kelâmın ses arazi türünden olduğunu, sesin de sahibine ait oluşunu ispata çalışmakta ve kelâmı, sadece sesle ifade edilen yani konuşulan kelâmdan ibaret görüp yazıyı harflerin ifade edildiği emâreler, ezberi de kelâmın nasıl gerçekleşeceğinin bilgisinden ibaret görmektedirler. Behşemîlere göre kelâm ve seslerin ikisinin de işitme yoluyla idrâk edilmeleri, kelâmın ses cinsinden olduğunun delilidir. Dolayısıyla sesler için mahalle ilave olarak bir yapıya ihtiyaç duyulmadığı ispat edilince aynı hükmün ses cinsinden olan kelâm için de kabulü gerekecektir.²⁷ Böylece bu mesele kelâm ekseninden çıkarak sesleri de içine alacak şekilde tartışılmıştır.

Kelâmın varlığı için belirli bir yapıyı şart koşanlar bu görüşlerini ispat için birtakım deliller serdetmişlerdir. Bunlardan biri insanın eliyle ses çıkarma kudretine sahip olmasına rağmen kelâmı elde değil ancak dilde gerçekleştirilebilmesidir. Dilde pelteklik gibi kusurların bazı sözcük veya harflerin telaffuzunu engellemesi de kelâm için dil organının zorunlu oluşuna gösterilen deliller arasındadır. Yapı ihtiyacı fikrine karşı olanlar ise mahal ile birlikte bir yapıya ihtiyaç duyan şeyin özelliğinin, “hükmü sadece mahal için değil bütün için gerektirmek” olduğunu vurgulamaktadırlar. Nitekim hükmü, mahallinden başkası için geçerli olan hayat, kudret, ilim, nazar, irâde ve itikâd arazlarının varlıkları için mahal yeterli olmayıp belirli bir yapıya da ihtiyaç söz konusudur.²⁸ Hükmü mahalli ile sınırlı arazlardan olduğu vurgulanan ses arazları için ise belirli bir yapının

²⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî: Halku'l-Kur'ân*, 21, 23, 30, 40-41, 187-188, 191-192; Nisâbü'rî, *el-Mesâ'il*, 153; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/187, 193-194, 226-229; Rüknuddîn Mahmûd b. Muhammed el-Melâhimî el-Hârizmî İbnü'l-Melâhimî, *Kitâbü'l-Fâ'ik fî uşûli'd-dîn*, thk. Wilferd; Madelung - Martin McDermott (Tahran: Müessesesi-i Pejûheş-i Hikmet ve Felsefe-i İran, 1386), 192-193. Kelâmının ses olup olmadığı konusundaki tartışmalar için bk. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî: Halku'l-Kur'ân*, 21-23; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/193-196; İbnü'l-Murtazâ, “Riyâzetü'l-efhâm”, 111; Cemâlüddîn el-Hasen (el-Hüseyn) b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Menâhicü'l-yakîn fî uşûli'd-dîn*, thk. Ya'kûb el-Ca'ferî el-Merâgî (Kum: Merkezü'd-Dirasat ve't-Tahkikatü'l-İslâmiyye, 1415), 136; Eş'arî, *Maqâlatü'l-İslâmiyyîn*, 2/99; Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 104-105; Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, 1/339-340.

²⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ĥamse*, 231; a.mlf., *el-Muğnî: Halku'l-Kur'ân*, 36; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/3, 185-186; İbnü'l-Murtazâ, “Riyâzetü'l-efhâm”, 111. İlmin ve itikâdın varlığı için de mahalle ilave olarak yapı bâbında kalp organına ihtiyaç vardır. Nisâbü'rî, *el-Mesâ'il*, 318; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 2/619.

varlığı zorunlu değildir.²⁹ Kelâm ses cinsinden olduğuna göre kelâmın varlığı için de yapı şart değildir. Zira onlara göre “bir tür, var olmak için bir şeye ihtiyaç duyduğunda o türün ait olduğu cinsin de o şeye ihtiyaç duyması gerekir”. Esasında Behşemîler de kelâm için dil organının bir âlet olduğunu kabul etmekte sadece bunun zorunlu bir koşul olmadığını düşünmektedirler. Nitekim yankı olayında beşerî kelâm, dil organı gibi bir yapıdan bağımsız şekilde gerçekleşebilmektedir. Yankının, yapının bulunmadığı ortamda meydana gelişi tıpkı ses gibi kelâmın varlığı için de yapının şart olmadığına delildir.³⁰

Yapının zorunlu koşul olduğunun reddi tenzih kaygısıyla da ilişkilidir. Zira Behşemîlere göre ses cinsinden oluşu sabit olan kelâmın yapıya ihtiyacının zorunlu addedilmesi durumunda aynı şey Allah’ın, kelâmı gerçekleştirme için de söz konusu olacaktır. Oysa Allah’ın bir şeyi meydana getirirken herhangi bir sebep yahut alete ihtiyacı söz konusu değildir. Buna göre yapıya ihtiyaç sadece insanların sebebe bağlı (mütevellid) fiillerinde söz konusu edilebilir. Yani onlara göre kelâm için yapıya ihtiyaç duyan Allah değil kullardır ve bu ihtiyaç da zorunlu değildir.³¹

2.2. Sesin Oluşumunda Hareketin Rolü

Basra Mu‘tezilesi nezdinde hareket, kevn (oluş) arazları kapsamında değerlendirilen arazlardandır. Kevn ise kelâm metinlerinde, muhdeslerin tümünü ifade edecek şekilde *hudûs* anlamında kullanıldığı gibi aynı çatı altında birleşen araz türlerini ifade eden cins isim olarak da kullanılmıştır. Eş‘arîler hareket-sükûn, ictimâ-iftirâk ve temâsın kevn kapsamındaki arazlardan olduğunu ileri sürerken Muammer b. Abbâd bütün hareketlerin sükûn olduğunu savunarak kevn dairesini sükûn ile sınırlamıştır. Basra Mu‘tezilesinin terminolojisinde ise cevheri bir yönde konumlandıran arazlara verilen genel bir isim olan kevn kapsamında hareket, sükûn, ictimâ ve iftirâk bulunmaktadır. Ebû Ali kevn kapsamındaki araz türlerinin birbirinden farklı olduğunu düşünürken, Ebû Hâşim ve taraftarları olan Behşemî ekol bunların tümünün mütemâsil olduğunu sadece isimlendirme noktasında farklılık bulunduğunu ileri sürmektedirler. Buna göre bir cevher bir başka cevherin yanında konumlandığında onun bu şekilde konumlanmasını sağlayan kevn “mücâveret” olarak isimlendirilirken, cevherin bir noktada uzun süre konumlanmasını sağlayan kevn “sükûn”, bulunduğu noktadan ayrılıp başka bir yerde konumlanmasını sağlayan kevn “hareket” diye isimlendirilmektedir. Bütün kevnleri aynı cins kabul eden Behşemîler doğal olarak sükûnu bâkî kabul edince hareketleri ve diğer bütün oluşları da bâkî kabul etmektedirler. Kevn

²⁹ Bir mahalde bulunuşunun zorunluluğu hususunda olduğu gibi yapıya ihtiyaç duymama noktasında da sesler renklerle benzerlik göstermektedir. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî: Halku'l-Çur'ân*, 36. Ebû'l-Hüzeyl renklerin bir yapıya ihtiyaç duyduğunu savunurken, Ebû Hâşim ve takipçileri bu fikri reddetmekte ve rengin varlığı için salt mahallin yeterli olduğunu ileri sürmektedir. Şayet renk, yapıya ihtiyaç duysaydı o zaman bu yapının ortadan kalkmasıyla (zevâl) renkte eksilme görülmesi gerekirdi. Oysa siyah bir cisim toz haline getirildiğinde o cismin siyahlığının yok olmayacağı bilinmektedir. İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/142.

³⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî: Halku'l-Çur'ân*, 41; Nîsâbü'rî, *el-Mesâ'il*, 154-155; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/187-188, 224-225.

³¹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî: Halku'l-Çur'ân*, 41; Nîsâbü'rî, *el-Mesâ'il*, 154-155; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/187-188.

arazlarının türdeş olmadığını düşünen Ebû Ali ise hareketin bekâsını reddetmektedir.³² Kevn arazının başka arazların meydana gelmesinde etkisi bulunan arazlardan olduğu fikri Mu'tezile tarafından genel kabul görse de kevnin hangi arazların oluşumuna sebep olduğu hususu tartışmalıdır. Ebû Ali ve Kâbî hareketin, başka hareket ve sükûnları meydana getirdiğini iddia ederken, Ebû Hâşim, Kâdî Abdülcebbâr ve İbn Metteveyh kevnin asla başka bir kevnin oluşturucu sebebi olamayacağını ileri sürmüşlerdir. Onlara göre kevnin telif ve elem arazları dışında herhangi bir arazi tevlîdde rolü bulunmamaktadır.³³

Kevnin oluşumlarına etki ettiği arazlar konusunda Basra Mu'tezilîleri arasındaki bu ihtilaf seslerin oluşumunda kevn türünden addedilen hareket arazının rolü probleminde de sirayet etmektedir. Nitekim Ebû Ali el-Cübbâî ve takipçileri sesin varlığı için mahal ve yapıyla birlikte hareketin de zorunlu koşul olduğunu hatta seslerin oluşturucu sebebinin (müvellid) kevnin bir türü olan hareket olduğunu düşünmektedirler.³⁴ Bu görüşlerini hareketin yokluğunda sesin de ortadan kalkmasıyla temellendirmektedirler. Onlara göre sesin oluşumu ile hareket arasındaki ihtiyaç ilişkisi, bilgi arazının var olabilmek için mahallinde canlılığın (hayat arazi) bulunmasına ihtiyaç duyması gibi zorunlu bir ilişkidir. Nitekim hareketli bir bakır kap, çınlama tarzında ses çıkarmaktadır. Ancak kap, pamuk bir zemin üzerine yerleştirildiğinde hareket etmesi durduğu gibi çınlaması da kesilmektedir. Hareketin yokluğunda sesin kesilmesi, varlığında ise ortaya çıkması onlara göre hareketin ses için zorunlu olduğunun delilidir.³⁵

Ebû Ali'nin aksine Ebû Hâşim, Kâdî Abdülcebbâr, İbn Metteveyh ile Nîsâbü'rî sesin oluşumunda hareketin zorunlu koşul olmadığını ileri sürmekte ve sesin oluşturucu sebebinin hareket değil itimâd arazi olduğunu savunmaktadırlar. Bu bağlamda pamuk üzerine yerleştirilince kabın çınlamasının kesilmesinin nedeninin sesin varlığı için harekete ihtiyaç duyması değil sesin insan fiilinden ancak itimâd vasıtasıyla ortaya çıkabilmesi olduğunu ifade etmektedirler. Ayrıca kevn ve itimâdın aynı anda aynı sesi tevlîd etmelerinin mümkün olmadığına ve bu nedenle sesi ikisinden sadece birinin tevlîd etmesi gerektiğine işaret etmektedirler. Onlara göre hareket, sesin oluşturucu sebebi olmaya uygun değildir. Zira bir ciheti olmadığı için hareket bir şey meydana getirdiğinde sadece kendi mahallinde meydana getirebilirken, sesler hareketin bulunduğu mahalden başka bir mahalde meydana gelmektedir. Nitekim bir cismin, pirinç alaşımına vurulması neticesinde çıkan sesle demire vurulduğunda çıkan ses farklıdır. Bu farklılık nedeniyle sesin hareket mahallinde değil çarpışmanın gerçekleştiği pirinç alaşımı ve demirden çıktığına hükmetmek gerekmektedir. Hareketin sesin oluşturucu sebebi olmaya uygun bir aday kabul edilmemesinin nedenlerinden biri de hareketler arasında zıtlık bulunmasıdır. Bu nedenle harekete ihtiyaç duyan bir şeyin, kendisinin de zıtları olması gerekecektir. Oysa Ebû Hâşim ve taraftarlarına göre sesler arasında zıtlık söz konusu değildir. Ayrıca ses, cinsi itibarıyla harekete ihtiyaç duyuyor da değildir. Behşemî düşüncece hareket, kevn arazının bir türüdür. Dolayısıyla seslerin harekete ihtiyacının hareketin

³² Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/20-21, 36-37; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/237, 249, 262-264; Kâbî, *Kitâbü'l-Maqâlât*, 460; İbnü'l-Murtazâ, "Riyâzetü'l-efhâm", 114-116; Nîsâbü'rî, *el-Mesâ'il*, 177-180; Cüveynî, *eş-Şâmil*, 73, 227-228, 263, Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 59.

³³ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî: Tevlîd*, 80; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/268, 271; İbnü'l-Murtazâ, "Riyâzetü'l-efhâm", 115.

³⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî: Tevlîd*, 80; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/179, 271; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 5/227.

³⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî: Halku'l-Kur'ân*, 31; Nîsâbü'rî, *el-Mesâ'il*, 155.

cinsine yönelik bir ihtiyaç olması durumunda hareketin bağlı olduğu kevn cinsine de ihtiyaç duyması gerekecektir. Oysa kevn türleri arasında sükûn da bulunmaktadır ve sesin sükûn ile meydana gelmesi imkânsızdır. Zira sükûndan oluşması durumunda seslerin tıpkı sükûnlar gibi bâkî olmaları gerekecektir ki sesler bâkî olmayıp kesintiye uğrayabilmektedir.³⁶ Son olarak kevnin oluşum sebebi de itimâddır. Bu bağlamda sesin oluşturucu sebebinin, kevn türünden hareketler değil kevnlerin de oluşturucusu addedilen itimâdlar olmasının daha uygun olduğu ileri sürülmektedir.³⁷

2.3. Sesin Oluşumunda İtimâd'ın Rolü

İslâm düşünce tarihinde zaman ve kişilere göre anlam farklılığı gösteren itimâd kavramı, atomculuk karşısı olmakla birlikte arazlar kapsamına sadece hareketi dahil eden Mu'tezilî Nazzâm tarafından hareketin zıddı olan sükûnu ret maksadıyla sükûnun yerine geçecek şekilde hareketin bir türü olarak ortaya atılan bir kavramdır.³⁸ Nazzâm'ın, itimâdı hareketin bir türü olarak öne sürmesine karşın kendisinden sonra itimâd kavramı, Basra Mu'tezilesi tarafından hareket ve sükûndan farklı müstakil bir araz olarak kabul edilmiştir. Nitekim Basra Mu'tezilesine göre itimâd, herhangi bir engel bulunmadığında mahallinde itişmeyi (müdâfa'a) gerçekleştiren bir arazdır ve temâs, hareket ve sükûn gibi kevn cinsi arazlardan başkadır.³⁹ Nazzâm sonrası dönemlerde itimâd, müstakil bir araz türü olmasının ötesinde varlıklar arasındaki nedensellik ilişkisinin izahında da Mu'tezile'nin kullandığı teorilerden biri haline gelmiştir.⁴⁰ Kâdî Abdülcebâr'ın itimâdı izah ederken insanın eliyle bir nesneyi itmesinin, bu nesnenin hareketini sağlayan bir itme olduğunu ifade ederek kavramın fiziksel arka planına işaret edişine uygun bir şekilde Faslı ilim adamı Câbirî

³⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ĥamse*, 540; a.mlf., *el-Muĥnî: Ĥalku'l-Ĥur'ân*, 12, 33-35; Nîsâbûrî, *el-Mesâ'il*, 150, 153, 156; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/189; Cüveynî, *eş-Şâmil*, 283. Ebû Hâşim ve takipçilerine göre bütün oluşlar bâkîdir. Ebû Ali ise hareketlerin bâkî olmadığını savunmaktadır. Oluşların bekası hakkında bk. İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/262-264; Nîsâbûrî, *el-Mesâ'il*, 177-180.

³⁷ Esasında Mu'tezile'ye göre kevn hem doğrudan hem de dolaylı olarak (mütevelliden) meydana gelmesi mümkün olan arazlardandır. Buradaki itirazda dolaylı olarak meydana gelmesi durumu dikkate alınmıştır. Zira mütevelliden meydana geldiğinde kevnin de sebebi itimâd olmaktadır. Kâdî Abdülcebâr, *el-Muĥnî: Tevlîd*, 80, 159; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/3, 329; İbnü'l-Murtazâ, "Riyâzetü'l-efhâm", 119.

³⁸ Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde, *Min Şüyûhi'l-Mu'tezile İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm ve ârâ'ühü'l-keîmiyye el-felsefiyye* (Kahire: Dâru'n-Nedîm li's-Sahâfeti ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1979), 132; Mehmet Dağ, "Kelâm ve İslâm Felsefesinde Hareket Kuramı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981), 239. Eş'arî'ye göre itimâd, cevherde belli bir şekilde ortaya çıkan kevn türünden bir araz olup özel bir tür temâs iken, İbn Sînâ'ya göre cismin herhangi bir yöne doğru hareketini engelleyen şey sebebiyle cisimde itişmeyi sağlayan bir keyfiyet olup *meyl* lafzıyla da tabir edilmektedir. İbn Fûrek, *Mücerredü Maĥâlât*, 275; Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Ĥudûd*, thk. A. M. Goichon (L'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1963), 34. İtimâd kavramının tarihi süreç içerisinde geçirdiği anlamsal evrimi Nazzâm düşüncesi ekseninde izah eden bir çalışma için bk. Yunus Cengiz, "Nazzâm'ın Doğa Felsefesinde İtimâd Hareketi: Ne'liĥi ve İşlevi", *Milel ve Nihal* 11/1 (2014), 143-168.

³⁹ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/309-310. İbnü'l-Murtazâ Behşemîlerin, cisimde altı yönden birinde itişmeyi gerektiren şey olarak tanımladıkları itimâdın, hareket ile sükûnun aynı olduğunu düşündüklerini nakletmektedir. İbnü'l-Murtazâ, "Riyâzetü'l-efhâm", 117. Ancak Behşemîlerin temsilcilerinden İbn Metteveyh itimâd arazının hareket ile sükûndan ayrı müstakil bir araz olduğunu ileri sürmekte ve bu farklılığı birtakım delillerle açıklamaktadır. İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/309-310.

⁴⁰ Osman Demir, *Kelâmda Nedensellik: İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 186-187.

(1936-2010), kelâmcıların kullandıkları şekliyle itimâdın; bugünkü fizik biliminde statik, direnç, çekim kuvveti gibi kavramlara karşılık geldiğini ileri sürmektedir.⁴¹ Yani itimâd, fiziksel dünyada basınç ve itme olarak bilinen durumların metafizik dildeki söylenişidir.

Belirli arazlara, kendilerinin veya kendileri dışındaki birtakım arazların meydana gelişine sebep olma (müvellid) vazifesi yükleme konusunda ittifak eden Basra Mu'tezilesi müvellid kapsamındaki arazların hangi arazların meydana gelişinde görev alacağı hususunda ise ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilaflarında, kevn ve itimâd arazlarına farklı özellikler atfetmelerinin ve dolaylı fiilde bulunma anlamındaki tevlîd çerçevesinde sonuç mesabesindeki fiilin ilk sebebinin hangi araz olduğu hususundaki fikir ayrılıklarının etkili olduğu görülmektedir.⁴² Nitekim itimâd arazının ne hareket ne de sükûnun meydana geliş sebebi olmadığını ileri süren Ebû Ali hareketlerin, sükûnların ve seslerin oluşturucu sebebinin kevn türünden kabul ettiği hareket olduğunu savunmaktadır.⁴³ Hareketin, sesin oluşturucu nedeni olmaya uygun düşmediğini ve sesin oluşumunda zorunlu bir koşul da olmadığını ileri süren Ebû Hâşim, Kâdî Abdülcebbâr, İbn Metteveyh ve Nîsâbü'rî'ye göre ise sesin oluşturucu sebebi itimâd'dır. Onlara göre sesler, hareket mahallinden başkasında tevlîd etmektedir. Ancak kevn ve kevn cinsinden hareketler bir cihete özgü olmayıp kendi buldukları mahal dışında bir şey meydana getirememektedirler. İtimâd ise belirli bir cihete özgü olabilmekte ve bir cihette tevlîdde bulunmakta ayrıca sadece bulunduğu mahalde değil başka mahallerde de bir fiili meydana getirebilmektedir.⁴⁴ Bununla birlikte sesler arasında da itimâdlar arasında da zıtlık söz konusu değildir. Hareketler ise kendi aralarında zıtlaşabilmektedir.⁴⁵ Behşemîler bütün bunları sesin müvellidi statüsüne itimâdın daha uygun düştüğü fikrini destekleyici durumlar olarak öne sürmektedirler.

İtimâdın, sesi meydana getirmesi çarpışmanın (musâkke) gerçekleşmesi şartına bağlanmaktadır. Çarpışma olmadığında itimâddan doğan şeyin ses değil kevn olduğu ifade edilerek kevnin oluşturucu sebebinin de itimâd olduğu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla kevnin sebebinin itimâd

⁴¹ Jan R. T. M. Peters, *God's Created Speech: A study in the speculative theology of the Mu'tazilî qâdî l-quḍât Abū 'l-ḥasan 'Abd al-Jabbār bn Aḥmad al-Hamaḍānî* (Leiden: E. J. Brill, 1976), 135; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muḡnî: Tevlîd*, 60; Muhammed Âbid Câbirî, *Arap İslâm Kültürünün Akıl Yapısı: Arap-İslâm Kültüründeki Bilgi Sistemlerinin Eleştirel Bir Analizi*, çev. Hasan Hacak vd. (İstanbul: Kitabevi, 2000), 243.

⁴² Nitekim itimâd arazının tevlîdde rol sahibi olmadığını savunan Ebû Ali'ye göre bir kimse tarafından atılan taşın hareketinin sebebi, o taşı atan kişinin elinin hareketidir. Ebû Hâşim ise taşın hareketinin sebebinin taşta bulunan itimâdlar olduğunu ileri sürmekte ve müvellid vazifesini taşıdaki bu itimâdlara atfetmektedir. Cüveynî, *eş-Şâmil*, 282. Baba-oğul Cübbâîlerin itimâd konusundaki ihtilafları hakkında bir değerlendirme için ayrıca bk. Koloğlu, *Cübbâîlerin Kelâm Sistemi*, 204-211.

⁴³ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muḡnî: Tevlîd*, 80; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/179, 271; Cürçânî, *Şerḥu'l-Mevâkıf*, 5/227; Cüveynî, *eş-Şâmil*, 281. Kaynaklarda genelde Ebû Ali'nin itimâdların tevlîdde rol almadığını savunduğu belirtilse de Kâdî Abdülcebbâr, Ebû Ali'nin bazen hem itimâd hem de hareketin müvellid oluşunu kabul ettiğini de kaydetmektedir. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muḡnî: Tevlîd*, 14.

⁴⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muḡnî: Ḥalku'l-Ḳur'ân*, 23, 36; a.mlf., *el-Muḡnî: Tevlîd*, 27, 154; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/81, 189, 271-272; Nîsâbü'rî, *el-Mesâ'il*, 156-157, 229; Cüveynî, *eş-Şâmil*, 283.

⁴⁵ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/4, 326. Ebû Hâşim ve takipçileri itimâdlar arasında benzerlik ve farklılık ilişkisinin bulunabileceğini fakat zıtlık söz konusu olmadığını savunurken, Ebû Ali itimâdlar arasında zıtlık bulunduğu görüşündedir. İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/326-328; İbnü'l-Murtazâ, "Riyâzetü'l-efhâm", 118; Hillî, *Menâhicü'l-yaḳîn*, 138-139.

olmasını gerektiren husus, sesin sebebinin de itimâd olmasını gerektirecektir. Bununla birlikte sesin itimâddan değil doğrudan doğruya şart olarak zikredilen bu çarpışmadan tevîd ettiği söylenememektedir. Bunun delili çarpışmanın belirli bir tarzda meydana gelen temâs (mümâsse) olmasıdır. Temâs ise ya ardışık hareketlerin peşinden ya da aralarında sükûnun az olduğu hareketlerin ardından iki katı cisim arasında meydana gelen özel bir teliftir. Telif arazlarından temâs sebebiyle meydana geldiği varsayıldığında sesin, tıpkı telif gibi iki mahalde birden var olması gerekecek ve böylece ses de telif cinsinden olacaktır. Oysa telifler mütecânis iken, seslerin muhtelif ve mütemâsil olanları bulunmaktadır. Ayrıca telif işitilmez iken, ses işitme yoluyla idrâk edilebilmektedir. Bu nedenle seslerin özel bir telif olan çarpışma şartıyla itimâdlar sebebiyle meydana getirildiği savunulmakta fakat çarpışmanın kendisi tarafından oluşturulduğu yani müvellidinin çarpışma olduğu fikri reddedilmektedir.⁴⁶

Sesin oluşturucu sebebinin itimâd oluşu; müvellidinin hareket olmasının imkânsızlığını da ortaya koyan gözleme dayalı çeşitli argümanlarla delillendirilmektedir. Bunlardan biri hareketsiz bir örs (سندان) üzerine bir ceviz fırlatıldığında örsten ses çıkmasıdır. Ebû Hâşim ve takipçilerine göre hareketsiz olduğu halde örste sesin meydana gelmesi hareketin sesin müvellidi olmadığına göstergesidir.⁴⁷ İtimâdların artmasına bağlı olarak seslerin artması ve itimâdların azalmasına bağlı olarak seslerin azalması da onlara göre sesin oluşumunda hareketin değil itimâdın etkili olduğunun delilidir.⁴⁸ Esasında sesin müvellidinin itimâd olduğunu kabul etmelerine rağmen hareketin kuvvetinin sesin şiddetinin artmasındaki etkisinin gözlenebilen bir gerçek olduğunu inkâr etmemektedirler. Bununla birlikte sesin şiddetinin itimâd ile değil hareketin kuvvetiyle ilgili olduğu yönünde bir itiraz getirilmesi ihtimalini dikkate almakta ancak böyle bir itirazın Ebû Ali tarafından zikredilmesinin onun aleyhine sonuçlar doğuracağını ileri sürmektedirler. Zira Ebû Ali ya gözleme uygun olarak hareketle ses arasındaki bu doğru orantıyı öne sürerek sesin sebebinin hareket olduğunda ısrar edecektir ya da gözlemler ters düşerek bunu inkâr edecektir. Hareket ile ses arasında doğru orantı bulunduğunu kabul etmesi halinde *kıyâsu'l-gâib ale's-şâhid* ilkesince hareket veya itimâdın şâhidde olduğu gibi gâibde de sesi meydana getirmesi gerektiğini savunması gerekecektir. Bu ise Allah'ın da sebepler vasıtasıyla yaratmayı gerçekleştirdiği sonucuna götürecektir. Oysa ses için hareketin şart olduğunu ileri süren Ebû Ali, Behşemîlerin aksine Allah'ın tevellüd yoluyla, sebebe bağlı olarak fiilde bulunmasının imkânsız olduğunu düşünmektedir.⁴⁹ Gözleme rağmen hareket ile ses arasındaki doğru orantıyı reddetmekte sakınca görmez ise o zaman

⁴⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ĥamse*, 541; a.mlf., *el-Muġnî: Tevlîd*, 146-147, 154-159; Nisâbü'rî, *el-Mesâ'il*, 153, 156; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/189, 294-295, 329.

⁴⁷ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ĥamse*, 541; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/189; İbnü'l-Melâhimî, *Kitâbü'l-Fâ'ik*, 192-193.

⁴⁸ Cisimlerdeki sertlik sesin oluşum sebebi olan itimâdın şiddetine etki etmektedir. Sert cisimlerde itimâdın şiddeti artmakta ve itimâdın şiddeti artınca ses de daha kuvvetli çıkmaktadır. Kâdî Abdülcebâr, *el-Muġnî: Tevlîd*, 154, 159-160; a.mlf., *el-Muġnî: Ĥalku'l-Ĥur'ân*, 31, 42.

⁴⁹ Ebu Ali'ye göre tıpkı bir âlet vasıtasıyla fiil yapmanın Allah'a nisbet edilememesi gibi sebeplere bağlı olarak fiil gerçekleştirme de O'na nisbet edilemez. Ebû Hâşim ise bu konuda daha esnektir. Nitekim ona göre her ne kadar Allah'ın, fiilleri gerçekleştirmek için sebeplere ihtiyaç duyduğu söylenemese de O'nun sebepler vasıtasıyla fiilde bulunması imkânsız değildir. Kâdî Abdülcebâr, *el-Muġnî: Ĥalku'l-Ĥur'ân*, 94; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî Şeyh Müfid, *Evâ'ilü'l-makâlât fi'l-mezâhibi'l-muhtârât*, thk. İbrâhim el-Ensârî (el-Mu'temeru'l-'Âlemiyyi li-Elfiyyeti's-Şeyh Müfid, 1413), 105-106.

sesin var olması için hareketin gerekli olmayabileceğini kabulde de sakınca görmemesi beklenecektir.⁵⁰ Dolayısıyla Ebû Ali'nin bu konuda benimseyebileceği her iki alternatif de hasımları karşısında açık vermektense öte bir sonuç doğurmayacaktır.

Sesin oluşturucu sebebinin itimâd olduğunu savunmakla birlikte Behşemîler, hareketin sesin oluşumunda etkisiz eleman olduğunu düşünmemektedirler. Hareketin sesin oluşumundaki rolünü yay kirişi ile okun gidişi ilişkisiyle izah etmektedirler. Nitekim yay gerili olduğunda okun atılması mümkündür. Yayın kirişi koştüğünde ise okun atılma imkânı kalmadığı malumdur. Fakat bu durum okun, hareket edebilmek için yayın kirişine zorunlu olarak ihtiyaç duyduğunu değil sadece insanların, ok atma fiilini bir âletle yaptıklarını göstermektedir.⁵¹ Tıpkı bunun gibi hareket de sesin oluşumunda sadece yardımcı bir unsur, bir âlet işlevi görmektedir. Dolayısıyla onlara göre hareket, sesin oluşumunda etkilidir, ancak zorunlu değildir.

2.4. Sesin Oluşumunda Havanın Rolü

Bilimsel açıdan mekanik dalgalar kategorisinde bulunan sesin boşlukta yayılımı imkânsız olup maddî ve elastiki bir ortam gereklidir. Ses dalgalarını iletcek bu ortam hava ve su molekülleri olabileceği gibi çelik benzeri sert yapıları maddeler veya tanecikler de olabilmektedir. Dolayısıyla katı, sıvı ve gaz ortamlarında sesin yayılması mümkündür. Ancak ortam farklılığı sesin dalga şekli ve yayılım hızında farklılığa yol açabilmektedir. Nitekim katı ve sıvı ortamlarda enine dalga şeklinde ve daha hızlı yayılım gösteren sesler, hava ortamında sadece boyuna dalgalar oluşturmakta ve daha yavaş yayılmaktadır.⁵²

İlâhî kelâm ve Kur'ân'ın yaratılmışlığı gibi teolojik meseleler bağlamında olsa da seslerin fiziksel oluşumu problemini pek çok yönüyle geniş biçimde ele alan kelâmcılar sesin oluşumundaki yapı, hareket ve itimâd gibi unsurların etki ve vazifelerinin yanı sıra ortam şartlarını da tartışmalarına dahil etmektedirler. Ebû Hâşim, Kâdî Abdülcebâr, Nîsâbûrî ve İbn Metteveyh sesin ve ses cinsinden addettikleri kelâmın varlığı için mahallin yeterli olduğunu dolayısıyla yapı ve hareket gibi unsurların zorunlu olmadığını savundukları gibi havanın da zorunlu bir şart olmadığını düşünmektedirler. Ancak Ebû Ali el-Cübbâî, Kabî ve Ebû Ali b. Hallâd'a (öl. X. yüzyılın ortaları) göre sesin oluşumu için havalı ortam zorunludur.⁵³

Sesin oluşumunda havanın zorunlu olduğunu savunanlar bu konuda günlük hayatta gözlenebilecek çeşitli durumları delil göstermektedirler. Söz gelimi ağzı dar su dolu bir şişe (قمقمة) sıkıca kapatılıp içindeki su buhara dönüşene kadar altında ateş yakıldığında yükselen buhar oradaki havanın sıkışmasına yol açmakta ve hava cüzlerinin çarpışması nedeniyle yüksek bir ses işitildiği müşahede edilmektedir. Ebû Ali ve taraftarları ortaya çıkan sesin hava cüzlerinden kaynaklandığını düşünerek sesin oluşumu için havanın zorunlu şart olması gerektiğini ileri sürmektedirler. Onlara göre ağzı ve burnu tutulup nefes alması engellenen veya nefes darlığı olan kimsenin konuşmakta zorlanması ayrıca üflemeli müzik âletlerinin, üzerlerindeki deliklerin parmaklarla kapatılması ile hava geçişinin kontrolünün sağlanması suretiyle çalınması havanın sesin oluşumundaki

⁵⁰ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî: Halku'l-Ķur'ân*, 35; a.mlf., *el-Muğnî: Tevlîd*, 94.

⁵¹ Nîsâbûrî, *el-Mesâ'il*, 153; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/189.

⁵² Parker, *Güçlü Titreşimler: Müziğin Fiziği*, 25-31; Zeren, *Müzik Fiziği*, 63-77.

⁵³ İbnü'l-Murtazâ, "Riyâzetü'l-efhâm", 111.

zorunluluğunu destekler mahiyetteki örneklerdir. Söz gelimi trompete (بوق/صغارة) üflendiğinde hava bu aletin dar olan baş kısmında toplanır ve orada sıkışır. Böylece de yüksek bir ses duyulur. Şayet üflenen kısım geniş olsaydı havanın sıkışması söz konusu olmayacağından bu tarz bir ses de işitilmeyecekti. Yani yüksek ses çıkmasının sebebi ağız kısmının dar olması nedeniyle hava cüzlerinin orada sıkışarak çarpışmasıdır.⁵⁴

Sesin oluşumunda havanın zorunlu olmadığını düşünen Behşemîler ise bunu ispat için hava dışında sesin var olmasının imkânını ortaya koyan durumlardan birtakım örnekler zikretmektedirler. Ebû Hâşim'in takipçilerinden İbn Metteveyh bu konudaki en kuvvetli delilin farklı cisimlerden çıkan seslerin farklılık arz etmesi olduğunu ifade etmektedir. Nitekim aynı ortamdaki içi boş bir cismin sesi, boş olmayan cisimden farklı olduğu gibi bir borudan çıkan ses de taşın sesinden farklıdır. Yine bakır bir kaptan çıkan ses, demirden çıkan ses gibi değildir. Bütün bu zikredilen nesnelere kendilerini çevreleyen hava noktasında aynı olduğundan sesin varlığında havanın zorunluluğu iddiası doğru varsayıldığında cisimlerden çıkan sesler arasında fark bulunmaması beklenecektir. Kaldı ki sesin oluşumu için havaya nüfuz etmesi şart olsaydı o zaman bu cisimlerden çıkan seslerde farklılık bulunmaması gerekirdi. Ancak gözlem bunun tam aksini gösterdiğinden çıkan seslerdeki farklılığın, seslerin mahalli olan cisimlerin farklılığından kaynaklandığı ve havanın ses için zorunlu bir şart olmadığı ortaya çıkmaktadır.⁵⁵

Havanın zorunlu bir koşul olmadığı fikrini sağlamlaştırmak için karşı tarafın zikrettiği durumlar da dikkate alınmaktadır. Şişe örneğinde sesin meydana gelişinde havanın rolü bulunduğu Behşemîler tarafından kabul edilmektedir. Fakat onlara göre bu hava, altta yanan ateş sayesinde suyun buhara dönüşümüyle sonradan oluşmaktadır. Şışeden çıkan sesin yüksek oluşu da sadece çarpışmanın şiddetine bağlıdır. Bu şiddetli çarpışma ise çarpışmanın gerçekleştiği cisimde çok fazla itimâd olunca mümkündür. Dolayısıyla Behşemîlere göre şişe, nefes darlığı ve üflemeli çalgı örnekleri, sesin meydana gelişinde havanın zorunlu koşul olduğunu değil tamamlayıcı bir unsur olduğunu göstermektedir. Bunların hiçbiri havasız ortamda sesin meydana gelmesinin imkânsızlığına delil değildir.⁵⁶ Buna göre sesin havasız da var olabileceğini savunanlar, zikredilen bu hususların, havanın sesin meydana gelişinde yardımcı bir unsur oluşunu gösterdiklerini kabul etmekte ancak havanın zorunlu bir koşul olduğu iddiasını reddetmektedirler. Bu tutumlarıyla sesin farklı ortamlarda oluşumunu mümkün gören bilimsel açıklamalara daha uyumlu izahlar geliştirmiş olmaktadırlar.

Sonuç

Âlemin cevherlerle arazlardan oluştuğunu savunarak atomcu âlem tasavvurunu benimseyen Basra Mu'tezilîleri sesin ancak bir mahalde var olabilen ve beşer tarafından tevlîd yoluyla meydana getirilebilen bir araz olduğunda hemfikir olmakla birlikte seslerin oluşumunu izah noktasında farklı yaklaşımlar benimsemişlerdir. Fiziksel âlemde sesin oluşumuna dair benimsedikleri bu yaklaşımların kelâmullah için de uygunluğunu gözeterek Mu'tezilîler, izahlarını da karşıt görüşe

⁵⁴ Nîsâbûrî, *el-Mesâ'il*, 155-156; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/191.

⁵⁵ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/190-191; Nîsâbûrî, *el-Mesâ'il*, 154.

⁵⁶ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1/190-191; Nîsâbûrî, *el-Mesâ'il*, 155-156.

eleştirilerini de şâhid ile gâib arasında uyumun gerekliliğine dikkat çekerek gerçekleştirmişlerdir. Bu ise fiziksel fenomenleri ele alırken metafiziği bir kenara bırakmadıklarının göstergesidir.

Nitekim Kur'ân'ın icâzı ve benzerinin meydana getirilmesinin imkânsızlığı düşüncesini destekleme gayesiyle hikâye ile mahkînin aynılığını savunan ve bu savunusu sebebiyle sesler ile kelâmın birbirinden ayrı müstakil arazlar olduklarını ileri süren Ebû Ali el-Cübbâî'nin başını çektiği grup, sesin oluşumu için mahalli yeterli görmeyerek bu mahal ile birlikte yapı, hareket ve havalı ortamın da zorunlu şart olduğunu, sesin oluşumunda rol alan sebebin kevn arazı cinsinden addedilen hareket olduğunu savunmuştur.

Hikâye ile mahkînin aynılığı görüşüne karşı çıkararak kelâmı ses arazının bir türü kabul eden, ses ve kelâm konusundaki izahlarında şâhid-gâib uyumunu daha sıkı bir şekilde gözeten Ebû Hâşim ve takipçileri ise tenzih kaygıları sebebiyle, mahal haricindeki bu unsurların sesin oluşumu için zorunlu olmadıklarını savunmuşlar ve sesin itimâd vasıtasıyla gerçekleştiğini ileri sürmüşlerdir. Onlara göre yapı, hareket ve hava ilâhî kelâm ve ses için ihtiyaç duyulan unsurlar olmadıkları gibi fiziksel plandaki sesin oluşumu için de zorunlu olmayıp ancak bir âlet, tamamlayıcı bir unsur işlevi görebilmektedir.

Netice olarak Basralılar arasında sesin oluşumuyla ilgili ihtilafın en temelde kelânullah ve Kur'ân'ın icâzı gibi teolojik kaygıların sevk ettiği kelâmın sesin bir türü olup olmadığı konusundaki görüş ayrılığına dayandığı anlaşılmaktadır. Kevn ve itimâd arazına yüklenen özelliklerdeki ihtilâf, sesin müvellidinin hangi araz olduğu sorusuna verilen cevabı belirlemektedir. Bu noktadan sonra ise tartışmaların yapı, hareket ve havanın sesin oluşumuna doğrudan etki eden zorunlu bir koşul mu yoksa dolaylı etki eden bir âlet mesabesinde mi olduğu noktasında düğümlendiği görülmektedir. Bu durum Basralıların fiziksel fenomenlerin oluşumlarına dair geliştirdikleri teorilerinin şekillenmesine fizik ve metafiziğin birlikte etki ettiğini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Altundağ, Mustafa. "Kelânullah-Halku'l-Kur'an Tartışmaları Çerçevesinde 'Kelâm-ı Nefsî-Kelâm-ı Lafzî' Ayrımı". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 149-181.
- Ardoğan, Recep. "Mutezile'nin Halku'l-Kur'an Fikrinin Eş'ariyye-Maturidiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsî Kavramlaştırması". *Usûl* 15 (2011), 125-159.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Furûku'l-luğaviyye*. thk. Muhammed İbrahim Selim. Kahire: Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, ts.
- Aslan, İbrahim. "Kelânullah Tartışmalarının Dilbilimsel İçeriği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010), 131-150.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed et-Temîmî. *Uşûlü'd-dîn*. thk. Ahmed Şemsüddîn. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Farq beyne'l-firaq*. Beyrut-Lübnan: Dâru İbn Hazm, 2005.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîşü'd-delâ'il*. thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar. Beyrut-Lübnan: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfe, 1987.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Ṭavâli'u'l-envâr min meâli'i'l-enzâr*. thk. Abbas Süleymân. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991.

- Bilgiç, Eyüp - Sadıkhov, Ender. *Gürültü ve Titreşim*. Gebze-Kocaeli: Ulusal Metroloji Enstitüsü, Fizik Grubu Akustik ve Titreşim Laboratuvarı, 1994.
- Bor, İbrahim. *İlâhî Kelâmın İmkân ve Tabiatı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap İslâm Kültürünün Akıl Yapısı: Arap-İslâm Kültüründeki Bilgi Sistemlerinin Eleştirel Bir Analizi*. çev. Hasan Hacak vd. İstanbul: Kitabevi, 2000.
- Çelebi, İlyas. "İlâhî Kelâmın Lafza Bürünmesi". *Vahiy ve Peygamberlik*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. 275-320. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2018.
- Cengiz, Yunus. "Nazzâm'ın Doğa Felsefesinde İ'timâd Hareketi: Ne'liği ve İşlevi". *Milel ve Nihal* 11/1 (2014), 143-168.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî. *Şerhu'l-Mevâkıf ve ma'ahu hâşiyetâ es-Siyalkûtî ve'l-Çelebî*. thk. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*. thk. Muhammed Yusuf Musa - Ali Abdülmunim Abdülhamid. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1950.
- Dağ, Mehmet. "Kelâm ve İslâm Felsefesinde Hareket Kuramı". *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981), 221-248.
- Demir, Osman. *Kelâmda Nedensellik: İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Ebû Rîde, Muhammed Abdülhâdî. *Min Şüyûhi'l-Mu'tezile İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm ve ârâ'ühü'l-kelemîyye el-felsefiyye*. Kahire: Dâru'n-Nedîm li's-Sahâfeti ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1979.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmâîl b. İshak. *Kitâbü Maqâlâti'l-İslâmiyyîn ve'htilâfi'l-Muşallîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1950.
- Güneş, Kamil. *Kelâmî Ekollerin Farklılaşmasında Nassların Rolü Bâkîllânî ve Kâdî Abdülcebbâr'da Kelâmullah Meselesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Hillî, Cemâlüddîn el-Hasen (el-Hüseyn) b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar. *Menâhicü'l-yaqîn fi usûli'd-dîn*. thk. Ya'kûb el-Ca'ferî el-Merâgî. Kum: Merkezü'd-Dirasat ve't-Tahkikatü'l-İslâmiyye, 1415.
- İbn Fûrek, eş-Şeyh el-İmâm Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Mücerredü Maqâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Maşrîk, ts.
- İbn Metteveyh, Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed. *et-Tezkire fi ahkâmi'l-cevâhir ve'l-a'râz*. thk. Daniel Gimaret. Kahire: Institut Français D'archéologie Orientale, 2009.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî. *Kitâbü'l-Hudûd*. thk. A. M. Goichon. L'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1963.
- İbnü'l-Melâhimî, Rüknuddîn Mahmûd b. Muhammed el-Melâhimî el-Hârizmî. *Kitâbü'l-Fâ'ik fi usûli'd-dîn*. thk. Wilferd; Madelung - Martin McDermott. Tahran: Müesses-e Pejûheş-i Hikmet ve Felsefe-i İnan, 1386.
- İbnü'l-Murtazâ, el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ. "Riyâzetü'l-efhâm fi laţîfi'l-kelem". *Kitâbü Bahri'z-zehhâr el-câmi' li-mezâhibi 'ulemâ'î'l-emşâr*. thk. Abdullah b. Abdülkerim El-Curâfî. 99-159. San'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1988.
- Kâbî, Ebü'l-Kâsım el-Belhî. *Kitâbü'l-Maqâlât ve ma'ahu 'Uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*. thk. Hüseyin Hansu vd. İstanbul-Amman: KURAMER, Dâru'l-Feth, 2018.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl: el-fıraqu gayrû'l-İslâmiyye*. thk. Mahmûd Muhammed Kâsım. b.y.: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1965.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl: el-irâde*. thk. Mahmûd Muhammed Kâsım. b.y.: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1965.

- Kāḍî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-ʿadl: Halku'l-Ḳurʿân*. thk. İbrahim el-Ebyârî. b.y.: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1965.
- Kāḍî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-ʿadl: Tevlîd*. thk. İbrahim Medkûr - Tâhâ Hüseyin. b.y.: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1965.
- Kāḍî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Kitâbü'l-Mecmûʿ fi'l-Muḥîṭ bi't-teklîf*. thk. el-Eb Jean Yusuf Houben. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1965.
- Kāḍî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Şerḥu'l-Uşûli'l-ḥamse*. thk. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ebî Hâşim - Abdülkerîm b. Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988.
- Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbâilerin Kelâm Sistemi*. Ankara: İSAM Yayınları, 2017.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Tebşiratü'l-edille fi uşûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- Nisâbü'rî, Ebû Reşîd Saîd b. Muhammed b. Hasen b. Hâtim. *el-Mesâ'il fi'l-ḥilâf beyne'l-Başriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*. thk. Ma'n Ziyâde - Rıdvan Seyyid. Beyrut: Ma'hedü'l-İnmâ'i'l-ʿArabî, 1979.
- Öge, Sinan. *İlahî Kelâmın Yapısı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Öğük, Emine. *Kelâm Geleneğinde Temel Kaynaklardan İstifade Yöntemleri (Mâtürîdî Örneği)*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Parker, Barry. *Güçlü Titreşimler: Müziğin Fiziği*. çev. Cenk Güray. Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitaplığı, 2015.
- Peters, Jan R. T. M. *God's Created Speech: A study in the speculative theology of the Mu'tazilî qāḍî l-quḍât Abū 'l-ḥasan 'Abd al-Jabbār bn Aḥmad al-Hamaḍānî*. Leiden: E. J. Brill, 1976.
- Pezdevî, Sadrî'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Uşûlü'd-dîn*. thk. Hans Peter Linss. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1963.
- Şeyh Müfîd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî. *Evâ'ilü'l-maḳâlât fi'l-mezâhibi'l-muḥtârât*. thk. İbrâhim el-Ensârî. El-Mu'temeru'l-Âlemiyyi li-Elfiyyeti's-Şeyh Müfîd, 1413.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerḥu'l-Maḳâşid*. thk. Sâlih Mûsa Şeref. Beyrut-Lübnan: Âlemü'l-Kütüb, 1997.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî. *Mevsû'atü Keşşâfî ıṣṭilâḥâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Ali Dehrûc Refik el-Acem. Beyrut-Lübnan: Mektebetü Lübân Nâşirûn, 1996.
- Türkmen, Hasan. *Mu'tezile'de Kelamullah ve Mahiyeti*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Zeren, Ayhan. *Müzik Fiziği*. İstanbul: Pan Yayıncılık, 2018.